

التاي اعارتۇشلار ارناسى

شىنجاڭ خالىق باسپاسى

التاي اعارتۇشلار ارناسى

(التاي قالاسى ءبولمى)

التاي ايماقتىق وقۇ- اعارتۇ مەكەمەسى
«جاستۇلەك» جۇرنال رەداكسياسى قۇراستردى

شىنجاڭ خالىق باسپاسى

۲۰۰۵ ۋىرمجى

图书在版编目 (CIP) 数据

金山脚下群芳谱 / 贾那尔别克 主编. — 乌鲁木齐: 新疆人民出版社,
2005.1

ISBN 7-228-09311-9

I. 金... II. 贾... III. 少数民族—教育工作者—生平事迹—阿勒泰
市—哈萨克语 (中国少数民族语言)

IV. K825.46

中国版本图书馆 CIP 数据核字 (2005) 第 005937 号

责任编辑: 司马德里
苏里坦汗

校 对: 古丽努尔

封面设计: 叶尔兰

金山脚下群芳谱

阿勒泰地区教育局《雏鹰》杂志编辑部 编

新疆人民出版社出版发行

(乌鲁木齐市解放南路 348 号, 邮政编码 830001)

新疆社会科学院印刷厂印刷

787×1092 毫米 16 开本 37.625 印张 插页 6

2005 年 1 月第 1 版 2005 年 1 月第 1 次印刷

印数: 1——1600

ISBN7—228—09311—9

定价: 80.00 元

رەداكسيا القاسى

جەتەكشى باس القا: باتۇقان اقتاي ۇلى

باس رەداكتور: جاناربەك بايمۇقاتوۆ

باس رەداكتوردىڭ ورنباسارى:

بولات قاڭتارباي ۇلى

ماتەريال جىناعان: سۇلتان بايتىك ۇلى

رەداكتورلار: گۈلنۇر موللاتۇردى قىزى

مۇنيرا اسقار قىزى

ەرلان عادىل ۇلى

编辑委员会

指导主任：

巴图汗

主 编：

贾那尔别克

副 主 编：

波拉提

搜集资料：

苏里坦

编 辑：

古丽努尔

木尼拉

叶尔兰

«التاي اعارتۇشلار ارناسى»
 اتتى جەلىلەس كىتاپنىڭ
 قۇراستىرۇۋ القاسى

وسى كىتاپنىڭ رەداكسىيە القاسى

التاي قالالىق وقۇ- اعارتۇ
 مەكەمەسىنىڭ باشقىلارى

التاي قالاسنا قاراستى مەكتەپتەردەن كورنستەر

قالالىق 1 - ورتا مەكتەبى

قالالىق 3 - ورتا مەكتەبى

قالالىق 5 - ورتا مەكتەبى

قالالىق 2 - ورتا مەكتەبى

قالالىق بالالار باقشاسى

قالالىق تاجىرىيە باستاۋىش مەكتەبى

شەمىرشەك اۋىلدىق ورتا مەكتەبى

سارغۇسەن اۋىلدىق مالشلىق جاتاقى مەكتەبى

قىزىلتاس قالاشىق كوكساز قىستاق مەكتەبى

ۋايىتان قالاشىق ورتا مەكتەبى

الاقاق سەنتىرلى باستاۋىش مەكتەبى

ايماقىتىق 2 - فەرما جاتاقى مەكتەبى

شېركىشى اۋىلدىق مالشلىق جاتاقتى مەكتەبى

لاستى اۋىلدىق مالشلىق جاتاقتى مەكتەبى

قىزىلتاس قالاشىق مالشلىق جاتاقتى مەكتەبى

قاراشلىك اۋىلدىق مالشلىق جاتاقتى مەكتەبى

بالباغاي اۋىلدىق مالشلىق جاتاقتى مەكتەبى

ايمانلىق 1-فەرما مالشلىق جاتاقتى مەكتەبى

العى ءسوز

ادامزات قوعامىندا ادام تارييهلهۋ جۇمىسى ماڭگىلىك تاقىرىپ بولماق .
«عاسىرلىق ۇلى ءس وقۇ - اعارتۇدى نەگىز ەتەدى » . قوعام دامىپ ، ءداۋىر
ىلگەرلەگەن ساين ، ادامداردىڭ بىلىمگە دەگەن زارۋىلىقى ءىپىتى دە ارتا تۇسەدى .
وقۇ - اعارتۇدىڭ ءمانى - ادام تارييهلهۋ . الايدا بۇرىننان قازىرگە دەيىن ،
جۇڭگودان شەتەلگە دەيىن ادام تارييهلهۋدىڭ فورمىسى مەن ءادىسى تۇرلىشە بولپ
كەلەدى . تاريحي تاجىربيەلەر مەن ەل ءىشى - سىرتىنداعى تاجىربيەلەردى قورتىندىلاي
كەلىپ ، ەلىمىز جۇشق جىلداردان بەرى ساپالىق تارييهنى شىكەرلەي ورستەتۋدى ورتاعا
قويدى . بۇل ءىزدىڭ بۇدان كەينىگى وقۇ - اعارتۇ قىزمەتىمىزدىڭ بەتالىسى بولدى .
ويتكەنى ، بۇدان كەينى وقۇشىلارعا ءىلىم بەرۋمەن عانا بولپ ، ءىلىم الۋدىڭ جولىن
ۇيرەنۋ مەن ونى قولدانا ءىلىۋدىڭ جولىن ۇيرەتە الماساق ، ءتالىم - تارييهىمىز كەمەلدى
بولمايدى ، نەمەسە تارييهلەگەن ادامدارىمىز دا ساپالى بولمايدى . حالقىمىزدا :
«ۇرپاعىڭا ۇستاپ التىن بەرگەنشە ، مىسقالداپ التىن الۋدىڭ جولىن ۇيرەت » دەگەن
اتالى ءسوز بار . مىنە ، بۇل ءىزدىڭ كەزەكتە جولعا قويىپ وتىرعان ساپا اعارتۇنىڭ
بويتۇمارى بولۇعا ءىيس . وقۇشعا ءىلىم الۋ جانە ونى قولدانا ءىلىۋ جولىن ۇيرەتۋ
ارقىلى ، ساپالى ادام تارييهلەۋگە بولادى . ال ، ساپالى ۇرپاق تارييهلەۋ ، ساپىپ
كەلگەندە ، اعارتۇشىلارعا بايلانىستى . اعارتۇشىلار قوسىنىنىڭ ساپالى بولۋى
وقۇ-اعارتۇدىڭ دامۋىنا ەرەكشە ىقىپال جاسايدى . بۇل مىندەتتى جۈزەگە اسىرۋدا
اعارتۇشىلاردىڭ الدىنا قويىلىپ وتىرعان جاۋاپكەرشىلىك توتەنشە اۋىر . ۇيتكەنى ، وقۇ -
اعارتۇ قىزمەتىنىڭ ۇيتقىسى - اعارتۇشىلار . بىلىمىنە ءمورالى ساي ، ۇرپاق تارييهلەۋ
ىسىنە ۇزىن قالتقىسىز ارناعان كەمەلدى اعارتۇشىلار قوسىنى بولعاندا عانا ، وقۇ - وقىتۇ
قىزمەتىن دۇرىس بەتالىسپەن العا ىلگەرلەتۋگە بولادى . وسى ماسەلەلەردى كوزدە ۇستاي
وتىرىپ ، وقىتۇشىلار مەرەكەسىنىڭ 20 جىلعا تولۋى بايلانىسىمەن ، ايماعىمىزداعى
قازاق ۇلتىن نەگىز ەتكەن از ساندى ۇلت اعارتۇشىلارىنىڭ سانى مەن ساپاسىن ، ورەسى

مەن دەڭگەين كورسەتەتىن «التاي اعارتۇشلار ارناسى» اتتى جەلەلسى كىتاپتى قوراستىرىپ ، باسپادان شىعارىپ وتىرمىز . بۇنداعى ماقساتىمىز- ايماعىمىزداعى نەشە مىڭداغان اعارتۇشلاردىڭ ەڭبەگىن تارىخقا جازۇ جانە ولاردىڭ اعارتۇ سالاسىنا قوسقان ۇلەستەرىن تانىستىرۇ .

التاي اعارتۇشىنىڭ ارعى تارىخىنا كوز جىبەرسەك ، التاي قازاقتارىنىڭ بەلدى بىيى ءمامى 1896- جىلى قىران وزەنىنىڭ بويىنداعى مەكەنىنەن مەشىت سالدىرعان . ءمامى سالدىرعان مەشىت ، مەدرەسە ، كەينى «اباقيا مەكتەبى» دەپ اتالغان . مۇنىڭ مەكتەپكە اينالۇنا ورتا ازىادان كەلگەن وقىمىستىلاردىڭ، اسىرەسە، سەيتقازى ، نۇرىدىن قاتارلى مۇعالىمدەردىڭ ءمامىدىڭ اۋلىسىنا كەلىپ ، ورتا ازىانىڭ وزىق مادەنيەتىن ۇگىتتەيدى ، تاراتادى . وسىنداي ۇگىت - ءناسىحات ، كەڭەس ناتىجەسىندە مەدرەسە 1905 - جىلى «ۇسلى جادىت» جاڭاشا وقتىۋدى جولعا قويغان . قۇربىلىسى دا ورتاسىندا كورىيدورى بار ، استى - ءۇستى تاقتالى جەتى بولمەلى كەلسەكەن مەكتەپ فورماسىندا بولغان . وسى «اباقيا مەكتەبى» 1907 - جىلدىن باستاپ وقۇشىلارنا دىننەن سىرت ، ەسەپ ، انا ءىلى ، تارىخ ، جاعراپيا ساباقتارىن وقتا باستاغان . سەيتقازى دەگەن مۇعالىم «اباقيا» مەكتەبىنىڭ قۇربىلغاندىعىنا ارناپ مىناداي ولەڭ جازىپ ، ونى وقۇشىلارنا جاتتاتقان ەكەن :

بىتەۋىرگە جەرمىز ،

اباق كەرەي ەلىمىز .

وقۇعا بەل بايلاعان ،

ماعارفتىڭ ەلىمىز

دەمەك ، «اباقيا» وسى كەزدەن باستاپ التاي ۇگىرىنە ءبىلىم تاراتاتىن ورداعا اينالغان . وتكەن بىر عاسىر بىزگە ەرەكشە تاجىربىيە ساباق بەرىپ ، تارىخقا اينالدى . التايداعى ءار ۇلت حالقى سول ۇزاق تارىخى بارىستا وزدەرىنىڭ باستارىنا تۇسكەن زامان تاقسىرەتىن بىرلىكتە جەڭىپ ، قۋانىش پەن مۇڭدى ، راحات پەن بەينەتتى بىردەي كورىپ ، ۇرپاقتان - ۇرپاققا جالعاپ ، اتا مەكەنىن ورتاق قورعاپ ، ورتاق گۇلدەندىرىپ كەلدى . اسىرەسە ، ەلىمىز ازات بولعاننان كەينى التايداعى ءار ۇلت حالقى جۇڭگو

كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ باسقۇچىدا قولتۇقتاسا العا باسقۇچ ، ورتاق قۇلۇشىنى جاساپ ، وتاننىڭ وسى ئىر باتىس سولتۇستىك قاقاسى التايدى اشۇ ، گۈلدەندىرۈ جولىدا ەسەلى ۇلەس قوسىپ ، بۈگىنگى كەسەك تابىستاردى قولعا كەلتىردى . مەنە ، سولاردىڭ جاندى ئىر ايعاعى زور توپتاعى ءار ۇلت اعارتۇشلار قوسىنىمىز ەدى .

عاسىر اتتاپ وتىرعان بۈگىنگى كۈنى پارتىيا مەن ۇكىمەت ەگىن ، مال شارۋاشلىق رايوندارىنداى وقۇ - وقىتۇ جاعداينا رەفورما جاساپ ، ۇلتتىق تىلدە وقىتىن مەكتەپتەردە جانزۇ ۇلتىن جانە جاراتىلىستىق پاندەردى وقىتۇدى بارىنشا كۈشەيتۇدى دارىپتەدى . زامان تالابىنا ساي ۇلتتىق مەكتەپتەر مەن جانزۇ مەكتەپتەردى قوسۇ ، مەكتەپتەردىڭ ادام ىستەتۇ تۇزىمىنە رەفورما جاساۋ سىياقتى بەلگىلەمەلەردى جولعا قويدى . سونداى - اق ، ۇزاق ۇاقىتتان بەرگى مەكتەپتەردىڭ ادام ىستەتۇ تۇزىمىندەگى « تاپقازان » جاعداينى تالقانداپ ، باسەكەلەشۇ ، باسەكە ارقىلى قىزمەت ورنىنا قويۇ ، ەڭ سوڭىندا قالعاندارى كاسىپ كۈتۇ ، سول ارقىلى وقۇ - اعارتۇ قىزمەتكەرلەرىن ساپالاندىرىپ ، وقۇ - وقىتۇ ونىمدىلىگىن ارتىتىپ ، وقىتۇشى ، جۇمىشى - قىزمەتكەرلەردىڭ بەلسەندىلىگىن ارتىتۇدى ۇيعاردى .

« التاي اعارتۇشلار ارناسى » اتى بۇل كىتاپ ءدال وسى رەفورما قارساڭىندا قۇراستىرىلدى . قۇراستىرۇ بارىسىندا ءارقايسى اۋدانداردىڭ از ۇلت مەكتەپتەرى مەن وقىتۇشى - قىزمەتكەرلەرى ۇز الدىندا تانىستىرىلعان ئىر - ئىر كىتاپ ، ايماققا توتە قاراستى مەكتەپ ، مەكەمەلەردەن ئىر كىتاپ ، جىنى 8 كىتاپ بولپ قۇراستىرۇدى ءجون كوردىك . كىتاپقا نەگىزىنەن سول اۋدانداردىڭ از ساندى ۇلت وقۇ - اعارتۇشنىڭ احوالى جانە جالىپى وقىتۇشى - قىزمەتكەرلەردىڭ ۇمىر - بايانى ، قىزمەت تارىخى ، سىلانغان جانە جاسامپازدىق ەگبەكتەرى قىسقاشا تانىستىرىلدى . ۇز ورنىندارىنىڭ تاڭباسى باسلىپ بەكىتىلگەن ماتەريالداردى جىناۋعا ، كىتاپ قۇراستىرۇ القاسىنىڭ مۇشەسى بولغان ءارقايسى اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەلەرىنىڭ باسشىلارى جاۋاپتى بولدى . ايتالىق ، التاي قالاسى بولمىنە : سۇلتان بايتىك ۇلى (التاي قالالىق حالق ۇكىمەتى ينسپەكتورلار كەڭسەسىنىڭ مەڭگەرۋشىسى) ، بۇرىشىن اۋدانى بولمىنە : ەرجان شايىسۇلتان ۇلى (بۇرىشىن اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەسى باستىعىنىڭ

ورنباسارى) ، قبا اۋدانى بولمىنە : وجەت دولقان ۇلى (قبا اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەسى پارتكومنىڭ شۇجىسى) ، شىڭگىل اۋدانى بولمىنە : قوشىباي مۇداپقان ۇلى (شىڭگىل اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەسى پارتكومنىڭ شۇجىسى) ، بۇرلىتويعاي اۋدانى بولمىنە : التايقان سادىق ۇلى (بۇرلىتويعاي اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەسى پارتكومنىڭ شۇجىسى) ، كوكتويعاي اۋدانى بولمىنە : سەرىك قالىولا ۇلى (كوكتويعاي اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەسى پارتكومنىڭ شۇجىسى) ، جەمەنەي اۋدانى بولمىنە : باقتىباي زىنكەن ۇلى (جەمەنەي اۋداندىق وقۇ - اعارتۇ مەكەمەسى پارتكومنىڭ شۇجىسى) ، ايماققا توتە قاراستى مەكتەپتەر مەن مەكەملەر بولمىنە : ورلەۋ زامان ۇلى (ايماقلىق وقۇ - اعارتۇ ينسپەكتورلار كەڭسەسىنىڭ ينسپەكتورى) جاۋاپتى بولدى . كىتاپ مازمۇنى مەكەمە، مەكتەپ، اۋىلدىق رەتى بويىنشا بەرىلدى، وقتۇشى - قىزمەتكە رەلەردىڭ ءۇمىر بايانى تۇىلعان جىل رەتى بويىنشا جازىلدى . كىتاپتى قۇراستىرىپ شىعارۋ جۇمىسىنىڭ بارلىق مىندەتتەرىن « جاستۇلەك » جۇرنال رەداكسىياسى جاۋاپتى بولىپ سىتەدى . سونداي-اق، وسى كىتاپتىڭ جارىق كورۋىنە كورنەكتى ۇلەس قوسقان التاي قالالىق خالىق ۇكىمەتى قالاباستىعىنىڭ ورنىباسارى قايرات دۇيسەباي ۇلىنا، قالالىق وقۇ-اعارتۇ ينسپەكتور كەڭسەسىنىڭ باستىعى سۇلتان بايتىك ۇلىنا شىن نيەتپەن العىس ايتامىز .

ۋاقىت تىعىز ، تاجىرىيە تاپشى بولغاندىقتان ، كىتاپتى قۇراستىرۋ ، جازۋ ، ءارپ ءىزۋ بارسىنىدا كوپتەگەن كەمشىلىكتەر مەن اۋىس - كۇيسىتەردىڭ ، ءىپتى ، كەيىىر قاتەلىكتەردىڭ ساقتالۋى مۇمكىن . سوندىقتان زەردەلى وقىرماندار مەن اعارتۇشىلاردىڭ جاقىننان كومەك بەرىپ تولىقتاۋلارنى قابىل الامىز .

«جاستۇلەك» جۇرنال رەداكسىياسى

2004 - جىل ، قىركۇيەك

التاي قالاسىنىڭ عاسىر اتتاعان وقۇ - اعارتۇنا ايلالاساق

سۇلتان بايتىك ۇلى

توعاناق - توعاناق سىر تۇيگەن ۇاقىت كوشى ماڭگىلىك العا تارتىپ ، تاڭى كۇلىپ تارىخ تۇلعالانادى دەگەن وسى - اۋ . تارىخ بەتتەرىن پاراقتاپ ، تاجىرىيە توپتاپ ، بۇگىنگىمىز ۇشىن يىگىلىك جاراتۋ ۇسى ارينە كوسىلىپ جاتقان كەشەگى تارىخىمىزبەن ئامىرلاستىندىعى شىندىق .

وقۇ - اعارتۇ - عاسىرلىق ۇلى ۇستىڭ نەگىزى بولسا ، ال ، وقىتۇشى - ونىڭ ۇبرىنىشى ۇيتىقى كوشى بولماق . ۇبرى بولماسا ەندى ۇبرى بولمايتىن وسى ۇبر قوندىرما مەن قوزعاۋشى كۇشتىڭ بىرىگۈى ، تەك مەكتەپ سىندى ۇبىلىم ورداسىن تىكتەپ ، سانالارعا شىراق بولپ كەلەدى .

زاتىق وركەنىيەت پەن رۇخانىي وركەنىيەتمىز ۇدەمەلى دە وتپەلى كەزەڭگە شىعپ ، بارىمىزدى بايىمداپ ، جوعىمىزدى تولىقتاپ جاتقان بۇگىنگى داۋىردە ، التاي ايماقىتىق وقۇ - اعارتۇ باسقارماسى وقىتۇشلار مەركەزىنىڭ 20 جىلعا تولۇ بايلىنىسىمەن التاي ايماعىنا قاراستى اۋدان ، قالالاردىڭ وقۇ - اعارتۇنىڭ كەشەگىسىنە كوز جىبەرىپ ، بۇگىنگىسىن بەكەمدەگەن ، اعارتۇشىلاردىڭ اتاق - ابرويى مەن ادال ەڭبەكتەرىن قوعامعا تانىستىرعان ، «التاي اعارتۇشىلار ارناسى» اتتى جىناقتىڭ جورىشىلىقپەن جۇزدەسۋ ورايىندا التاي قالاسىنىڭ عاسىر اتتاپ جاڭا داۋىرگە قادام قويغان از ساندى ۇلت وقۇ - اعارتۇ ۇستىنىڭ وتكەندەگىسى مەن بۇگىنگىسىنەن قىسقا عانا سىر شەرتىپ ، ۇسوز ساباقتاپ قويۋدى ۇجون ساناپ وتىرمىز .

I التاي قالاسىندا مەدەنىيەتنىڭ ەڭ العاشقى مەكتەپكە وزگەرۋى

قازاق ۇلتى تاۋاسىپ تاس جاستانغان ، مالشارۋاشلىعىمەن شۇعىلدانىپ ، كوشىپ - قونىپ ، تاعدىرىن تابىعاتقا تەلىپ وسكەن تۈرك تەكتەس ۇلت بولغاندىقتان ، ۇلىمىزدىڭ اعارتۇنا ەڭ العاش ۇسلام مادەنىيەتىن قابىلداپ ، اراب الفاۋىتىن پايدالانغانان باستاپ وي جۇڭىرتىپ ، ناقتى جازبا دەركەتەر بويىنشا قاراساق ، 5 - عاسىردان باستاپ قازاق خالىقىندا جازۇ بولغان . جازۇدىڭ شىعۋى - جازبا مادەنىيەتنىڭ باستالغانى . قازاق خالىقى ۇزىنىڭ ۇزاق تارىخىندا ۇلت بولپ قالپىتاسقانغا دەيىن 11 - ۇرلى جازۇدى ، الپپەنى قولدانىپ كەلگەن . ماسەلەن ، 5 - 8 - عاسىرلار اراسىندا ورحون جازۋىن ، ودان كەيىن شىنجياڭدا جانە ورتا ازيادا كەڭ تارالغان مەلگى ۇيعور جازۋىن ، 10 - عاسىردان باستاپ اراب جازۋىن قولدانغان .

18 - عاسىردا جۇڭغار ۇڭىرى تىنىشتاندىرىلغانان كەيىن ، قازاق مالشىلارى شىنجياڭنىڭ التاي ، تارباغاتاي ، تىيانشان تاۋلارى ، جۇڭغار وپياتى جانە ەرتىس ، بلە دارىيالارى القابىنداعى شۇرايلى جايلىمدارغا - بايرىعى اتا قونىستارىنا كەلىپ قونىستانغان . وسى قونىستانۋمەن قاتار جالپى التاي كولەمىنە ۇسلام ۇدىنى 18 - عاسىردىڭ ورتا شەنىنەن باستاپ

كەڭ تارالدى دا، 19 - عاسىردىڭ عاشقى جارىمنان باستاپ ۋىدىي مەدرەسەلەردە ۋىدىي وقۇ وقىپ ، ۋىدىي قايراتكەرلەرىن جەتىلدۈرۈ جاعدايى جارقىقا شىققان ەكەن . مىنە ، بۇل جالىپى التايدىڭ مەكتەپ وقۇ - اعارتۋىنىڭ ەڭ عاشقى كوزى - اۋىل وقۇ بولپ تابىلادى .

التاي ايماعىندا ەڭ عاشقى مەدرەسە - 1865 - جىلى التاي قالاسىنىڭ قىران وزەنى بويىندا «سارى مەشتەن» اشىلعان مەدرەسە بولدى . 1829 - جىلى التاي كەلگەن مۇقامەت مۇھىيىن ئىسلام ۋىدىنن التاي ونان ارى كولەمدى ارى تىناقتى جالپىلاستىرۋدى ، ۋىزىنىڭ التاي قازاقتارىنىڭ ئىشىندە ۋىدىي ۋىتقىلىق رولىن كۆرەكتەلەندىرۋدى كوزدەپ ، 1865 - جىلى جازدا قىران وزەنىنىڭ بويىندا بالباي وڭىرىن قىزىل قاراغايان قىيىپ مەشت سالدېرىپ ، ونى «سارى مەشت» دەپ اتادى . وسى جىلى مەشت جانىنان مەدرەسە اشپىپ ، التايدا ون ەكى كەرەي ئىشىندە ۋىدىي اتى بار ، اۋقاتى بار ادامدارنىڭ بالالارىنان ار جولى 30 عا جۇشق بالا وقتىپ وتىردى . وسى «سارى مەشت - مەدرەسەنىڭ» ئىپالىمەن 1880 - جىلى كۆزدە جۇرتپاي ۋى ۋىزىنىڭ قىستالۋى قىران وزەنى بويىندا بىتەۋىرگە دەن مەشت سالدېرىپ (كەيىن ۋامىي بەيسى مەشتى دەپ اتالغان) ارى ونىڭ جانىنان مەدرەسە اشپىپ بالا وقتىقان . 1901 - جىلى سارسۇمبەدەن «دوڭبازار مەدرەسەسى» ، «اقشۇرىن مەدرەسەسى» قاتارلى مەدرەسەلەر اشىلىپ ، وقۇ باستالغان ەكەن .

1904 - جىلعا كەلگەندە ۋامىي بەيسى مەدرەسەسى نەداۋىر دامپى ، ۋىدىي وقۇعا جاڭشا وقۇ ارالاسپ وقىلاتىن بولغان . وسى جىلدىن باستاپ مەدرەسە اتى وزگەرپ ، «اباقيا» (اباق كەرەي - اباق ۋىا) مەكتەبى بولپ قۇرىلغان .

اباقيا مەكتەبى شەتەل باسلىمدارىندا وزىندىك ورسىن العان ايگىلى مەكتەپ . بۇعان تامىرلى تارىختان تارتىمىدى دالەل كەلتىرەر بولساق ، ورسى ساياحاتشىسى ۋ. ۋىساپاچىنىكوۋ 1905 - جانە 1909 - جىلدارى جازىپ ، 1911 - جىلى تومسكى قالاسىندا باسلىپ شىققان «موڭغۇل ، التاي ەرتىس باسى جانە قويدا ساياحات» دەگەن ساياحات ەستەلىگىندە : «كەشكە جاقىن ۋامىيدىڭ اۋلىنىدا وقتۇشلىق سىتەيتىن شاكەر مولدامەن كەزىكتىم . مولدا ماپەلەنگەن قازانورى جاس جىگىت ەكەن . تەگى تۇرك بولپ ، كۇنىستانىنپولدا وقىعان . ۋىزى سۇزۇار ، جىلپوس ، جەتتىك ازامات ەكەن . ول وقىمىستىلىعىن ، تاجىرىيەللىگىن بەينەلەپ ، بۇرمالانغان فرانسۇز تىلىندە بىرقانشا سويلەمدەردى مىسالعا كەلتىردى» دەپ جازدى .

قازىرگى باسلىمداردا اباقىدا ۋىلىنى ساباقتىڭ باستالغان ۋاقتى : 1904 - ، 1905 - ، 1907 - ، 1908 - ، 1909 - جىلدارى دەپ ارتۇرلى ايتىلىپ جۇر . سوندىقتان بۇل ماسەلەنى ناقتىلى فاكتەرمەن سالىستىرار بولساق ، سان عاسىرلاردى كوكىرەگىنە سيعىزان ۋلاعاتتى زەرتتەۋىشى اسقار تاتاناي ۋلى «التايدا عاشقى مەكتەپ ، مەدرەسەلەر» اتتى ماقالاسىندا : «1904 - جىلى ۋامىي بەيسى قىران وزەنىنىڭ بويىنان (بىتەۋىرگە دەن) مەدرەسە سالدېردى . مۇندا ساباق ۋىدىي جانە علمىي نەگىزدە جۇرگىزىلدى . مەكتەپتى قانايپا باسقاردى» دەپ قورتىندىلاسا ، قابىيوللامانجىباي ۋلى «قازاق وقۇ - اعارتۋ تارىخىنان قىسقاشا دەرەكتەر» تۇرالى زەرتتەۋىندە : «اباقيا مەدرەسەسى 1905 - جىلى ۋىلى جادىت مەتودىمەن وقتاتىن مەكتەپكە اينالغان . وسى كەزدە اباقيا مەكتەبى (اباق كەرەي مەكتەبى) ورتاسىندا كوريدورى بار ، استى - ۋىستى تاقتايلى ، جەتى بولەلى كەلسەكەن مەكتەپ بولغان» دەپ ،

مەكتەپنىڭ سۇل كەزدەگى جالىپى بارىسىن ەگجەي - تەگجەيلى باياندايدى . سوندا اباقيا مەكتەبى قاي جىلى سالىنىپ
ساباق باستاغان ؟ بۇنى بىز ورس ساياحاتشىسى ۋ. ۋساپاچىنكوۋنىڭ 1905 - جىلى ئامىدىڭ اۋلىنىدا وقتۇشلىق
ستەيتىن شاكەر مەن كەزىگۈن ەسكەرىپ ، علمىي تۇرىدا ساراپقا سالار بولساق ، ئۆز باسىم اباقيا مەكتەبىن ەڭ بەرى
بولغاندا 1904 - جىلى شاكەر مۇعالىمنىڭ جەتەكشىلىگىندە جاڭا وقتۇدىڭ العاشقى نەگىزىن قالاعان دەپ
تۇراتاندىرامىن . بۇل فاكتىر اباقيا مەكتەبىنىڭ 1904 - جىلدىن باستاپ مەدرەسەدەن مەكتەپكە وزگەرىپ ، جاڭاشا وقتۇ
تۇرمىنى تۈسكەندىگىن تۇسىندىرەدى .

ال ، ورس جازۇشىسى امين پەتروۋ « قارا ەرتىس » اتتى رومانىدا : « ئامىي اباقيا مەكتەبىن اشپ ، ئۆزى
تىكەلەي باسشىلىق ەتكەن ، بۇل مەكتەپتە ئۆزىنىڭ بالالارى بۇقات ، جىداي ، ئنۇار ، ماڭكەي ، شامەرلەر وقۇمەن
بىرگە ، اباق كەرەيدەگى باسقا ادامدارنىڭ دا بالالارى وقىعان . اباقيا ئامىي بەيسىنىڭ قىستاۋى بىتەۋىرگە ەرنالاسقان .
قىران وزەننىڭ جاعاسى . سارسۇمبەدەن 20 دا 30 كىلومەتر قاشقىتقتا ەكەن . اباق كەرەيدىڭ العاشقى ساۋاتى
ادامدارى جانە ولاردىڭ العاشقى قوعامدىق ساياسي قايراتكەرلەرى وسى مەكتەپتەن تارىيەلەنىپ شىققان » دەپ جازادى .
قازاقستاندا شىعاتىن « وتان گازەتىندە » مىناداي جازىلعان : « اباقيا وسى عاسىردىڭ باسىندا ، اباق كەرەينىڭ
اسا بەدەلدى باسشىلارنىڭ بىرى ئامىي بەيسىنىڭ اۋلىنىدا (قىران وزەننىڭ بىتەۋىرگە دەگەن جەرىندە) اشىلعان
« اباقيا » اتتى تۇغىش مەكتەپ ەدى . اباقيانىڭ اشىلۇنا زايىان قالاسىنداى « تاراقيا » مەكتەبى سەبەپ بولعان .
اباقيانىڭ العاشقى ۇستازدارى شاكەر ، نۇرعابدىلدا دەگەن كىسىلەر ەدى . ونىڭ مۇعالىمى سەيتقازى نۇرتايەۋ اقمولا
وبلىسىنىڭ كوكشەتاۋ ۋيەزىندە تۇپ ، ترويسكى « راسوليا » گەمنازياسىن بىتىرگەن . 1907 - جىلى التايغا
بارغان ... » دەپ قورتىندىلغان .

مىنە ، بۇل « اباقيا » مەكتەبىنىڭ التايداى تۇغىش رەتكى مەدرەسەدەن مەكتەپكە وزگەرتىلگەن ئارى ئىدى
وقۇدى تاستاپ ، جاڭاشا علمىي وقتۇ ئادىسى بويىنشا باسقارلغان بىردەن - بىر وقتۇ ورنى بولعانى داۋ جۇرمەيتىن
شىندىق ەكەندىگىن نانمىدى دالەلدەيدى . وسىدان باستاپ جاڭاشا وقۇدىڭ ورەنەنەن ورىستەن ، التاي وقۇ - اعارتۇ
تىڭ دامۇ بەتالىسىنا قاراي بەتەدى .

وسى « اباقيا » مەكتەبىنە 1920 - جىلدىن باستاپ قازاقتىڭ عالمى ، اعارتۇشىسى احمەت بايتۇرسىنوۋ ەملەسى
بويىنشا جاسالغان وقۇلىق قولدانىلا باستادى . 1926 - جىلغا كەلگەندە قانايىا بەيسىنىڭ ۇسىنىسى بويىنشا ۇرىمجىدەن
نۇرىدەن ابىدجالىق ۇلى ، بادىرەيدەن ، ادەمبەك قاتارلى بىرنەشە وقىمىستى ادامدار كەلىپ ، تىڭ ئالىم - تارىيە مەن
وقتۇ جاڭالىقتارنى تولىقتادى . التايداى جاڭالىققا تالپىنىپ ، ونەر - بىلىم قۇعان جاستار وسى مەكتەپتەن كوكىرەك
كوزىن اشپ ، قاراڭغىلىق جايلاعان قوعامغا ، قاباعى مەن جۇدىرىعىن قاتار ئۇيىپ قانات قاققان ەدى .

1933 - جىلى ۇلى اعارتۇشى ئىاربىقان كوكەدايەۋ التاي ايماعىنا ۋالى بولپ ، ۇكىمەت بىتەرىن ۇيىمداستىرۇ -
مەن بىرگە ، مەكتەپ اشۇ ، خالىقتى ناداندىقتىڭ قۇردىمىنان قۇتىلدىرۇ يگى ئىسىن دە پارمەندى قولعا لىپ ، تىنباي
قۇلىشىنىس جاسادى . ناعىراق ايتار بولساق ، 1933 - جىلى 12 - ايدا سارسۇمبە اۋدانىنان سارسۇمبە اۋداندىق
باستاتۇش مەكتەبى قۇرىلدى . 1935 - جىلى كۈزدە ۇيعۇر باستاتۇش مەكتەبى سالىنىپ وقۇ باستادى . 1933 - جىلى
اشلىپ قازاق ، ۇيعۇر قاتارلى ۇلتتاردىڭ بالالارنى ارالاسى وقتىپ كەلگەن سارسۇمبە اۋداندىق باستاتۇش مەكتەپ
1936 - جىلدىن باستاپ التاي رايوندىق قازاق ەرلەر مەكتەبى بولپ وزگەرتىلدى . 1936 - جىلى سارسۇمبە قىزدار

مەكتەبى ، سارسۇمبە ورس مەكتەپتەرى قۇرىلدى . 1934 - جىلى سارسۇمبە اۋداندىق باستاۋىش مەكتەپ شىنەن ئېر موڭغۇل كلاسى اشلىپ ، 17 وقۇشى وقىغان . 1936 - جىلى 9 - ايدا سارسۇمبە اۋداندىق موڭغۇل باستاۋىش مەكتەبى بولپ قۇرىلدى . 1937 - 1940 - جىلدارى سارسۇمبە اۋداننىڭ نوعايتى ، كوكسۇ ، سۇمدايرىق ، شىرىكشى ، بالباي ، جوساتى قاتارلى موڭغۇل ۇلتى قونستانعان جەرلەردە موڭغۇل بالالارى وقىتىن شاعىن مەكتەپ كلاستارى اشلىدى . 1936 - جىلى سارسۇمبە قازاق ەرلەر مەكتەبى شىنەن خانزۇ كلاس اشلىدى .

1933 - جىلدىڭ اقىرىنان باستاپ سارسۇمبەدە جەتىمجانا اشلىپ ، تۇرلىشە سەبەپتەرمەن جەتىم قالعان بالالاردى جىناپ ، ولاردىڭ كىم - كەشەك ، تاماق ماسەلەسىن شەشۈمەن بىرگە ، مەكتەپتە تولق وقىتتى . وسى جەتىمجانادان وقىپ شىققان 50 دەن استام بالا التايدىڭ ئۇرلى قوعامدىق قىزمەتەرىنە ارالاسقان .

دەموكرات ، اعارتۇشى ئشارىپقان دۇتۇڭ اسا كۈرەگەندىكەن رۇ اتىمەن اتالىپ كەتكەن مەكتەپتەردىڭ اتىن العا باسار يدەيانى بەينەلەيتىن جاڭا مازمۇنداعى اتارعا وزگەرتكەن . مىسالى ، « اباقيا مەكتەبىن » « ۇلكى مەكتەبى » ، « شاقاباي مەكتەبىن » « جاڭگۇل - جاڭا كۇش » (بۇل قىزدار - ۇلدار مەكتەبى دەگەن ماعانادا) ، « ماشان مەكتەبىن » « جەتكىنشەك مەكتەبى » ، « سەسەاسى - قازىبەك مەكتەبىن » « ۇرنەك مەكتەبى » ، « نايام مەكتەبىن » « سەزىم مەكتەبى » ، « تاسىيكە مەكتەبىن » « تابىس مەكتەبى » ، « قارقاس مەكتەبىن » « تالاپ مەكتەبى » ، « بارقى مەكتەبىن » « مادەنىيەت مەكتەبى » ، « بوتاقارا مەكتەبىن » « قايرات مەكتەبى » ، « شىباركەري مەكتەبىن » « جاس ۇلان مەكتەبى » ، « سىرگەپ مەكتەبىن » « ويان مەكتەبى » (اباقيا مەكتەبىنىڭ بولىمشەسى) دەپ اتالغان .

وقتۇشى جەتسپەۋ قىيىنشىلىعىن شەشم ەتۋدە سول كەزدە ورتا ازىادان ، قازاقستاننان كەلگەن وقىمىستىلار مەن التايدا بۇرىنان « اباقيا مەكتەبىنەن » ئېلىم العان ئېر بولم جارامدى ادامداردى وقتۇشلىققا العان .

1933 - جىلدىڭ اقىرىندا سارسۇمبە قالاشىعان تۇڭغىش رەت قىسقا مەرزىمدى كۇرس اشلىپ ، قوياقتىق ساۋاتى بار جاستاردان 1 - قاراردا 80 مۇعالم تاربيەلەنگەن . 2 - قاراردان باستاپ ەكى جىلدىق ۋاقتىپەن مۇعالم تاربيەلەنگەن . بۇل كۇرس 1938 - جىلى كۇزدە « جاين سىقان » مەكتەبى بولپ قۇرىلغان . بۇل التايداعى ، ئىپتى ، تۇتاس شىنجياڭ قازاقتارى شىندەگى ەڭ العاشقى مۇعالم تاربيەلەيتىن پەداگوگىكالىق مەكتەپ بولغان . وسى ەكى قاراردا وقىپ وقتۇشى بولعانداردان : سالىمجان كاكىجان ۇلى ، اسقار تاتاناي ۇلى ، احمەر ۋاڭباي ۇلى ، خالىق شامەرغالي ۇلى ، ئىلال تۇردىقان ۇلى ، پاريدا سىقاق قىزى ، مۇقاتاي سەرىكباي ۇلى قاتارلى وقىمىستىلار بار ەدى .

وسىنىڭ ناتىجەسىندە 1944 - جىلعا كەلگەندە التاي ايماعى بويىنشا 89 باستاۋىش مەكتەپ قۇرىلدى . مۇنىڭ شىندە 26 باستاۋىش مەكتەپ التاي اۋدانىنا قاراستى ەدى .

II التاي قالاسىنىڭ ازاتىقتان كەينىكى اعارتۇشنىڭ اياق السى

ەلىم دەپ ەڭرەپ ، جەرىم دەپ جەلىپىنگەن ، خالىقنىڭ ماڭگىلىك سارىعى زور ساعىنىشى مەن ماعىناغا تولى ماقىنانىشنا اينالغان ، قىسقا عانا قىرىق جىلدىق ۇمىرىندە خالىقن شاتتىققا كەنەلتەم دەپ ، شاپقان اتتاي ەكىپىندەپ كەلە